

BOENDALE EN DE LEGENDA AUREA

DOOR

J. J. MAK

**MEDEDELINGEN DER KONINKLIJKE NEDERLANDSE
AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, AFD. LETTERKUNDE**

NIEUWE REEKS, DEEL 20, No. 13

**1957
N.V. NOORD-HOLLANDSCHE UITGEVERS MAATSCHAPPIJ
AMSTERDAM**

Hoe dikwijls is ons al verzekerd, dat het zoeken naar de bron(nen) van middeleeuwse schrijvers, bepaaldelijk van die in de volkstaal, onbegonnen werk is. Ik wil hier geen geschiedenis schrijven van de krenologische mislukkingen, van de pogingen, die niet slaagden of in het geheel niet werden ondernomen. Evenmin lust het mij een bloemlezing samen te stellen van de motiveringen en de verzuchtingen, die de onderzoekers noopten het werk te staken of te laten liggen. Vele redenen — en lang niet alle vonden — zijn genoemd. Men zou nooit met een echte vertaling, maar steeds met een vrije bewerking te doen hebben. Ontlening zou bijna altijd indirect zijn geweest en de schakels, die men nodig heeft, zouden ontbreken. Ook waar de zegslieden bij name worden genoemd, leidt de vergelijking vaak niet tot identificering. En dat niet alleen, omdat men veelal uit de tweede of derde hand citeert, maar evenzeer uit gebrek aan eerbied voor de overgeleverde tekst, die tot onherkenbaar wordens toe wordt vervormd. Enz., enz.

Wij willen op dit ogenblik deze argumenten niet kritiseren, we zouden ze zelfs alle willen laten gelden, zonder nochtans daarom van het bronnenonderzoek af te zien. En wel om de eenvoudige reden, dat een filoloog daarvan nooit af mag zien. Hij heeft nu eenmaal geen keus. Immers geen uitspraak aangaande een dichter of schrijver heeft enige waarde, zolang men zijn werkwijze niet kent, zolang men niet weet, wat hij heeft gewild en met welke middelen hij dit doel heeft trachten te bereiken. Wie hem geen deugden of gebreken wenst toe te schrijven, die de zijne niet zijn, wie zich een gefundeerd oordeel wenst te vormen over iemands taal en stijl, over zijn denkbeelden en de wijze, waarop hij daaraan vorm heeft gegeven, die behoort vóór alles te weten, waar de schrijver zelf en waar diens zegsman aan het woord is.

Gelukkig heeft het oudste geslacht der Nederlandse filologen dit reeds beseft. In de inleidingen tot hun tekstuitgaven neemt het bronnenonderzoek een belangrijke plaats in. Het is te betreuren, dat niet alle jongeren dit beginsel even trouw zijn gebleven. Dat er onder de Neerlandici van de tweede en derde generatie enkelen gevonden worden, die na eindeloos vergeefs zoeken — wat in bepaalde gevallen kan voorkomen — tot pessimistische uitspraken zijn gekomen, is alleszins verklaarbaar. Maar bedroevend, zo niet lachwekkend, wordt het, wanneer in onze eigen tijd sommige filologen de allures gaan aannemen van luchtacrobaten, inzonderde zij geen behoefte meer schijnen te hebben aan de vaste grond der krenologie. De „grote nood der Nederlandse filologie”, strekt zich over meer gebieden uit dan dat der handschriftkunde; tekstinterpretatie en bronnenonderzoek zijn minstens even noodlijdend!

Maar daarover zullen wij niet verder spreken. Het doel van dit opstel is verslag te doen van een onderzoek, waarvan het nut nu wel niet meer opzettelijk zal behoeven te worden aangetoond en dat, naar wij menen, gelukkig niet zonder resultaat is gebleven. Het betreft de bronnen van het tweede boek van Boendale's *Der Leken Spieghel*, waarover de uitgever, Matthijs de Vries, nu meer dan honderd jaar geleden, het eerste en — helaas tevens — het laatste woord heeft gesproken¹⁾. Afgezien van de „zelfstandige” gedeelten²⁾ zou dit boek volgens de vader der dietse filologen algader teruggaan op het *Evangelium de Nativitate [Mariae]*, het *Evangelium Nicodemi*, de kroniek van *Martinus Polonus* en *Pseudo-Melito*. Slechts t.a.v. twee van de vier

aangewezen bronnen heeft De Vries, zoals ik verder hoop aan te tonen, het juiste getroffen ³⁾, het Evangelie van Nicodemus en de kroniek van Martinus Polonus (d.i. Martinus van Troppau) heeft Boendale inderdaad gevolgd. Maar het *Evangelium de Nativitate Mariae [Ev.]* noch *Pseudo-Melito [L2]* lagen op 's dichters werktafel, toen hij zich zette tot het schrijven van het tweede boek van *Der Leken Spieghel [Lek.]*.

Zoals men weet, is *Ev.* niets anders dan een uitbreiding (met kanonieke gegevens) van de eerste capita van *Ps. Mattheus*. Het is een werk van betrekkelijk geringe waarde, dat weinig of geen invloed zou hebben geoefend, ware het niet, dat Jacobus de Voragine het vrijwel integraal heeft opgenomen in zijn *Legenda Aurea [Leg. Aur.]* ⁴⁾. Via dit legendenboek kreeg het apocryphon een enorme, ofschoon onverdiende betekenis voor de literatuur en de beeldende kunst der late middeleeuwen. Gezien nu de omstandigheid, dat *Leg. Aur.* veel en veel meer verspreid was dan *Ev.*, dat Boendale, zoals nog blijken zal, voor Maria's „Opvaart” uitsluitend Jacobus de Voragine volgt, zou het — indien verdere determinatieven ontbraken — het waarschijnlijkst zijn, dat de Antwerpse schepenklerk niet het apocriefe evangelie maar het legendenboek voor zich heeft gehad. Dit zou echter in strijd zijn met 's dichters eigen getuigenis, althans zoals Matthijs De Vries dit heeft verstaan. Caput 3 begint namelijk:

Jheronimus in sijnre kintschede
 Hadde ghelesen in eenre stede,
 In wat manieren ende hoe
 Onser vrouwen gheboorte quam toe;
 5 Ende over langhen tijt na dat
 So sat hi in eenre stat,
 Daer hi jeghen liede sprac
 Ende die dinc also vertrac,
 Also hem ghedochte van desen
 10 Dat hijt wilen hadde ghelesen.
 Doe bat men hem zonder letten,
 Dat hijt in scrite wilde setten.
 Doe screef die goede Jheronimus
 Van onser vrouwen aldus . . .

Deze verzen zinspelen op de zog. „proloog” van *Ps. Mattheus*, die in verscheiden handschriften ook wordt aangetroffen vóór *Ev.* Moeten we eruit lezen, dat Boendale zijn stof rechtstreeks uit het apocriefe evangelie heeft geput? M.i. gaat dit te ver. Letten we eerst even op 's dichters overige „schijnbare” bronvermeldingen met betrekking tot „Jheronimus”. In c. 10, vs. 6–24 leest men:

In enen boec vant ic bescreven,
 Dat Sente Jheronimus
 Dese dinc screef aldus,
 Daer hijt trac met zijnre pinen
 10 Uten Ebreeuschen in Latine,
 Omme tweerre bisscoppen bede,
 Daer hijt ghaerne omme dede:
 Die een hiet [Cromacius],
 Ende dander Ebodorus.
 15 Die boec spreec voren,

Hoe Maria wert gheboren,
 Hoe si te huwelike trac,
 Also ic hier voren sprac;
 Daer na Cristus gheboort,
 20 Also ghi nu hebt ghehoort;
 Daer na zo volghet mede
 Jhesus Cristus kintschede,
 Daer hi vele wonders werct,
 Dat onse ghelove zere sterct.

Van c. 13 luiden de vss. 1-4:

Nu hoort hier meer dinghen
 Vanden drien coninghen,
 Also Jheronimus ute trac
 Inden boec daer ic voren of sprac.

Ik lees uit deze plaatsen niet, dat Boendale de genoemde bronnen volgt, maar alleen dat ze bestaan, of dat de dichter van hun inhoud op de hoogte is. Ook c. 10, vs. 88-94 zou men eventueel zo kunnen verstaan:

Daer bi willic u maken vroet
 Wondere die Cristus wrachte
 Mids zijnre godliker crachte,
 In sijnre puerre kintschede,

Hier na, daer sal hebben stede,
 Alsoot Jheronimus bedreef,
 Diet Ebreeusche in Latine screef.

Boendale zal dus de wonderen van het Kind Jezus verhalen „volgens” „Jheronimus”, d.i. zoals ze voorkomen in het apocryphon (waarvan hij eventueel indirect kennis kan hebben gekregen!). Daarentegen is men geneigd aan een onmiddellijke bron te denken in c. 13, vs. 128-134:

Want ic hope een zonderlinghe
 Boec daer of te maken,
 Ghelijc dattie zaken
 Jheronimus, mit zire pinen,

Van Ebreeusche trac in Latine,
 So ic best mach ende can,
 Ist dats mi God onse here an

en in c. 34, vs. 29-34:

Hier neemt Jhesus kintscheit inde,
 Want icker niemeeer en vinde,
 Also se transfereerde

Jheronimus ende keerde
 Van Ebreeusche in Latijnscher tale,
 Want hi beide conste wale.

Op de twee laatstaangehaalde plaatsen heeft de dichter — indien ze inderdaad een expliciete bronvermelding bevatten — evenwel niet het oog op *Ev.*, dat de hier bedoelde thema's (resp. Drie Koningen en Jezus' Kindsheid) niet behandelt. Mocht dus blijken, dat Boendale's verhaal van Maria's geboorte niet rechtstreeks op *Ev.* teruggaat, dan volgt daaruit niet, dat hij zijn lezers aangaande zijn bronnen opzettelijk heeft misleid.

Wanneer Matthijs de Vries in het bronnenonderzoek van *Lek.* heeft gefaald, dan moet de oorzaak daarvan vóór alles gezocht worden in de omstandigheid, dat hij het eigen geluid van de dichter in het algemeen niet heeft herkend. Voortdurend zegt hij in zijn inleiding, dat Boendale zelf het woord voert, waar dat m.i. niet het geval is. Zo ook hier: „Na eenige inleidende aanmerkingen, van hem zelve afkomstig, en waarbij Mattheus en Lucas, de Scolastica, „die goede clerc Beda” en „een wijs clerc” worden aangehaald, begint hij met cap. 3 het heilige verhaal” (blz. XXXIII) en verder: „Van c. 3, v. 16 tot c. 8, v. 40 is getrouw gevolgd naar het *Evangelium de Nativitate S. Mariae*, het eerste gedeelte van het boek van Jheronimus” (blz. XLIII). Het eigenlijke apocriefe evangelieverhaal begint inderdaad met c. 3, vs. 16. Even juist is het, dat al wat in *Lek.* daaraan voorafgaat in *Ev.* ontbreekt. Maar daaruit volgt niet noodzakelijk, dat de gehele „inleiding” (c. 1—c. 3, vs. 15) Boendale's eigen werk is. Integendeel: van c. 1, vs. 61 af volgt de dichter *Leg. Aur.* Geheel in overeenstemming met de hem typerende werkwijze berijmt hij — na enkele inleidende verzen en een herinnering aan wat hij reeds eerder over dit onderwerp heeft gezegd ⁶⁾ — zijn latijnse bron, daaruit weglatende wat hem niet aanstaat. Wij laten de teksten hier naast elkaar afdrukken.

Lek. II, c. 1, vs. 61–124

Men plach wilén, alst noch zoude,
Daer men gheslachte woude
Bescriven, datmen dan
Tgheslachte vertrac vanden man,
65 Ende vander vrouwen niet.
Ooc mochte wel sijn gheschiet,
Dattie ewangelisten also clare
Tgheslachte niet en wisten van hare,
Als si van haren man deden.
70 Mer weet dat ter waerheden,
Dat Maria, na ende vore,
Quam van tser Davids ore,
Also die heilighe kerke lijt

Leg. Aur. c. CXXXI
(ed. Graesse p. 585)

... consuetudo scripturæ dicitur
fuisse, ut non mulierum, sed virorum
generationis series texeretur. Veris-
sime tamen virgo beata ex progenie
David descendit; quod præcipue
patet ex hoc, quoniam, ut sæpe
scriptura testatur, Christus de semine
David duxit originem. Cum igitur
Christus de sola virgine natus sit,
manifestum est, et ipsam virginem
ex David natam esse et hoc ex catena
Nathan. David enim inter caeteros

- Telker stede ende telker tijt,
 75 Ende leraren scrivent mede.
 Van David lasict in eenre stede,
 Dathi onder dandre hadde twee zonen,
 Nathan ende Salomoen,
 Ende dat Joseph die man Marie[n],
 80 Quam van Salomons pertie[n],
 Ende dat Marien vader dan
 Quam van desen Nathan.
 Marien moeder ende vader
 Ende die Joden allegader
 85 Waren alle zeker das,
 Dat heer Joachim was,
 Van heer Davite gheboren,
 Ende daer bi wert Maria vercoeren
 Inden tempel te sine met
 90 Den edelen magheden, die gheset
 Daer in waren, alse ghi
 Saen sult horen zegghen mi.
 Ons segghet Scolastica
 Ende die goede clerc Beda,
 95 Dattie Joden in ouden daghen
 Te beschrivene plaghen
 Haer gheslachten in enen boec,
 Ende leiden dien in enen hoec
 Inden tempel, als ic las,
 100 Daer hi wel besloten was.
 Herodes, die daer coninc wert,
 Wien die Joden waren hert,
 Dede dien boec nemen daer
 Ende verberndene, dats waer,
 105 Om dathi van desen
 Te edelre woude wesen;
 Want hi hadde ghemict te voren,

habuit duos filios Nathan et Salomonem. Ex catena igitur Nathan filii David, ut testatur Johannes Damascenus, Levi genuit Melchi et Panthar, Panthar genuit Barpanthar et Barpanthar genuit Joachim, Joachim virginem Mariam. Ex catena autem Salomonis Nathan habuit uxorem, ex qua genuit Jacob, defuncto autem Nathan Melchi ex tribu Nathan, qui filius quidem Levi, frater autem Pantharis, nupsit uxori Nathan, matri autem Jacob, et genuit ex ea Heli. Facti autem sunt fratres uterini Jacob et Heli, Jacob quidem ex tribu Salomonis, Heli ex tribu Nathan. Defunctus est autem Heli ex tribu Nathan sine liberis et accepit Jacob frater ejus, qui est ex tribu Salomonis, uxorem ejus et suscitavit semen fratris sui et genuit Joseph. Joseph igitur natura est filius Jacob ex descensione Salomonis, secundum legem autem Heli, qui ex Nathan. Nam filius, qui nascebatur, secundum naturam quidem erat generantis, secundum autem legem defuncti. Haec Damascenus. Sicut autem in ecclesiastica hystoria dicitur et Beda in sua chronica testatur, cum omnes generationes Hebraeorum et alienigenarum in archivis templi secretioribus servarentur, Herodes omnes jussit incendi existimans se nobilem posse videri,

- Ware die boec verloren,
 Dathi wel maken zoude mare,
 110 Dathi van Davids gheslachte ware:
 So soude hi hebben edelhede,
 Ende der Joden maech zijn mede;
 Want jeghen der Joden ghehinc
 Was hi worden coninc,
 115 So dat sine hadden leit,
 Ende hi ontsach hare felheit.
 Hier bi machmen wel weten,
 Dat des vele wert vergheten,
 Doemen den boec verbrande;
 120 Maer doch waren Joden inden lande
 Die des vele hadden onthouden,
 Also si hoorden zegghen den ouden,
 Datmen weder som bescreef,
 So dat niet al verloren en bleef.

Lek. II, c. 2

- Joachim waerlike
 Nam Anna in huwelike,
 Ende dese vrouwe Anna
 Hadde een zuster, hiet Hymeria,
 5 Ende si hadde twee kindre, dat ghijt wet:
 Deen was Elyzabeth,
 Sinte Jans Baptisten moeder;
 Dander was Eliud, hare broeder,
 Die was oudevader van Sinte Servase,
 10 Die te Tricht rustet optie Mase,
 Die den bisscopstoel met sijne machte
 Van Tongheren te Tricht brachte,
 Daer hi langhe stoet, als ic vernam,
 Eer hi te Ludeke quam, --

si deficientibus probamentis progenies
 sua ad Israel pertinere crederetur.
 Fuerunt tamen quidam dicti domi-
 nici, sic dicti ob propinquitatem
 Christi, qui etiam Nazaraei fuerunt,
 qui ordinem generationis Christi
 partim, ut a proavis didicerant,
 partim ut a quibusdam libris
 habuerunt, quos domi habebant,
 quantum poterant, perdocebant.

Leg. Aur. c. CXXXI (ed. Graesse p. 586)

Joachim autem accepit uxorem nomine Annam,
 quae habuit sororem nomine Hismeriam. Haec
 autem Hismeria genuit Elizabeth et Eliud,
 Elizabeth Johannem baptistam. De Eliud natus
 est Eminen, de Eminen natus est sanctus Servatius,
 cujus corpus est in oppido Trajecti super Mosam
 in episcopatu Leodiensi. Anna autem tres viros
 habuisse dicitur, scilicet Joachim, Cleopham et
 Salome. De primo autem viro, scilicet Joachim,
 unam filiam, scilicet Mariam, matrem domini
 genuit, quam Joseph nuptui dedit, quae Christum
 dominum genuit et peperit. Mortuo Joachim
 accepit Cleopham, fratrem Joseph, et genuit ex
 eo aliam filiam, quam similiter Mariam vocavit,

- 15 Dese goede vrouwe Anne
 Hadde deen na dander drie manne:
 Joachim was haer eerste man,
 Die ons heren moeder an haer wan,
 Diemen Joseph te huwelike gaf,
 20 Als ghi hier na sult horen daer af.
 Doe Joachim doot was,
 Nam si enen man, hiet Cleophas,
 Die was Josephs broeder
 Man Marien Gods moeder.
 25 Cleophas wan an Annen, als ict sie,
 Een dochter, hiet ooc Marie.
 Deser Marien, wi lesent dus,
 Gafmen enen man, hiet Alpheus,
 Die aen haer wan vier kinder:
 30 Deen was Jacob die minder,
 Joseph, diemen ooc hiet Barsabas,
 Ende Sente Symon, ende Judas:
 Alse Anna haer ander man sterf,
 Den derden si doe bewerf:
 35 Salome hiet hi, alsic versta;
 Daer of hadde si ooc een Maria:
 Zebedeus wert haer man,
 Daer si twee kindere of ghewan,
 Twee uutnemende zalighe manne,
 40 Den meerren Jacob ende Janne,
 Den vermaerden ewangeliste,
 Die Gods verholentheit wiste,
 Dien God sijnre moeder gaf in hoeden,
 Onder den cruce daer si stoeden.
 45 Dit salighe gheslachte ende dit goede
 Quam al van ver Annen bloede:
 Hier na zo zuldi horen,
 Hoe Maria wert gheboren.

et Alpheo postmodum in conjugem sociavit. Haec autem Maria ex Alpheo viro suo quatuor filios genuit, scilicet Jacobum minorem, Joseph justum, qui et Barsabas, Simonem et Judam. Mortuo viro Annae tertium accepit, scilicet Salome, ex quo aliam filiam genuit, quam rursus Mariam vocavit et Zebedaeo in conjugem tradidit. Haec autem Maria ex Zebedaeo viro suo duos filios genuit, scilicet Jacobum majorem et Johannem evangelistam. Unde et de hoc extant versus:

Anna solet dici tres concepisse Marias,
 Quas genuere viri Joachim, Cleophas Salomeque.
 Has duxere viri Joseph, Alpheus, Zebedaeus.
 Prima parit Christum, Jacobum secunda mi-
 norem,
 Et Joseph justum peperit cum Symone Judam
 Tertia majorem Jacobum volucrumque Jo-
 hannem.

(Volgt een rubriek over de verwantschap van Maria en Elizabeth, die Boendale heeft over-
 geslagen.)

Wie deze twee teksten rustig met elkaar heeft vergeleken, zal er wel niet meer aan twijfelen, of Boendale heeft hier Jacobus de Voragine „in dietsche ontbonden”. Caput 1 bevat geen motieven, die in *Leg. Aur.* ontbreken en anderzijds stroken de weglatingen volmaakt met Boendale's werkwijze. Uiteraard kan ik bij dit laatste hier niet opzettelijk stilstaan, het onderwerp is te veelomvattend om in enkele bladzijden te behandelen. Ik moet dus de lezer vragen mij te geloven op mijn woord, in afwachting van een afzonderlijke studie, waarin ook de aangehaalde passages zullen worden verwerkt. Laat mij voor het ogenblik slechts mogen wijze op Boendale's afkeer van te veel geleerdheid en te veel namen en feiten, zoals blijkt uit zijn besnoeiing van de paragraaf over Maria's en Jozefs afstamming en het schrappen van het probleem der verwantschap van Maria en Elizabeth. Dat hij zich deze en andere kleinere vrijheden t.a.v. zijn bron durft veroorloven, vloeit weer voort uit zijn principiëel standpunt inzake „niet-gheauthoriseerde” geschriften. Pleiten dus de overeenstemmingen in c. 1 direct en de afwijkingen indirect voor *Leg. Aur.* als bron, de bijna woordelijke gelijkheid van c. 2 met de overeenkomstige passages bij Jacobus de Voragine is bepaald verbluffend. De combinatie van de legenden van Sint Servaas en de H. Maagschap wordt volgens Zuidweg⁷⁾ voor het eerst in *Leg. Aur.* aange troffen, wat dan zelfs de theoretische mogelijkheid van een gemeenschappelijke bron zou uitsluiten.

Maar die gemeenschappelijke bron is ook om andere redenen niet waarschijnlijk. Indien het eigen karakter van De Voragine's werk ergens blijkt, dan stellig in zijn inleiding tot de weergave van *Ev.* Voorts is mij geen enkel Marialeven bekend met deze inleiding buiten *Leg. Aur.* En tenslotte ligt het, zoals boven reeds opgemerkt, zeer voor de hand aan dit snel en algemeen verspreide legendenboek te denken, als men Jan van Boendale met al zijn deugden en ondeugden heeft leren kennen.

Een zo mogelijk nog sprekender voorbeeld van directe ontlending is c. 3, vs. 1-15. Men oordele zelf:

Lek. II, c. 3, vs. 1-15

Jheronimus in sijne kintschede
 Hadde ghelesen in eenre stede,
 In wat manieren ende hoe
 Onser vrouwen gheboorte quam toe;
 5 Ende over langhen tijt na dat
 So sat hi in eenre stat,
 Daer hi jeghen liede sprac
 Ende die dinc also vertrac,
 Also hem ghedochte van desen
 10 Dat hijt wilen hadde ghelesen.
 Doe bat men hem zonder letten,

Leg. Aur. c. CXXXI (ed. Graesse p. 587)

Hystoriam autem nativitatis virginis beatus Hieronymus, ut in prologo refert, adolescentulus in quodam libello legit, sed post multum temporis, ut se ibidem legisse recoluit, primo rogatus transcripsit.

Dat hijt in scrifte wilde setten.
 Doe screef die goede Jheronimus
 Van onser vrouwen aldus,
 15 Ende heeft in sijn beghin gheset, . . .

maar ook in het vervolg van dit hoofdstuk, te beginnen bij vs. 16, waar dus *Ev.* aanvangt, tot vs. 167 (waar de dichter zelf het woord neemt⁸), blijkt Boendale *Leg. Aur.* te volgen op alle plaatsen, waar deze van *Ev.* afwijkt:

Lek. II, c. 3, vs. 16–162

Dat Joachim was van Nazareth
 Uten lande van Galylea,
 Ende van Bethlehem ver Anna,
 Ende dat dese twee te samen
 20 In rechten huwelike quamen,
 Ende waren gherecht voor Gode,
 Ende hilden der wet ghebode.
 Alle die have, die hem God gaf,
 Daer maecten si drie deel af:
 25 Teen gaven si, te Gods eren,
 Den dienres inden tempel ons heren;
 Den armen gaven si gheheel
 Ende den pelegrimen tander deel;
 Dat derde deel si selve hilden,
 30 Om datsi daer of leven wilden.
 Twintich jaer ofte daer omtrint
 Saten si dus zonder kint.
 Doe baden si naernstelike
 Gode van hemelrike,
 35 Dat hi hem een kint wilde gheven.
 Si wildent al sijn leven
 Weghen, setten ende leren
 Ten heilighen dienste ons heren.

Leg. Aur. c. CXXXI
 (ed. Graesse p. 587–8)

Joachim namque ex Galilaea
 et civitate Nazareth sanctam
 Annam ex Bethlehem duxit
 uxorem, ambo autem justi erant
 et ambo sine reprehensione in
 omnibus mandatis domini ince-
 debant omnemque suam sub-
 stantiam trifarie dividebant,
 unam partem templo et templi
 servitoribus impendebant, aliam
 peregrinis et pauperibus eroga-
 bant, tertiam sibi et familiae
 suae usibus reservabant. Et ita
 per annos XX prolem ex conju-
 gio non habentes voverunt
 domino, quod, si iis sobolem
 concederet, eam servitio domini
 mancipient. Cujus rei gratia
 cum singulis annis in tribus
 festis praecipuis Jerusalem fre-
 quentarent,

Ev. c. I–V
 (ed. Tischendorf² p. 113 seq.)

Igitur beata et gloriosa semper virgo
 Maria de stirpe regia et familia David
 oriunda, in civitate Nazareth nata,
 Hierosolymis in templo domini nutrita
 fuit. Pater eius Ioachim, mater vero
 Anna dicebatur. Domus paterna ex
 Galilaea et civitate Nazareth, mater-
 num autem genus ex Bethleem erat.
 Vita eorum simplex et recta apud
 dominum, apud homines irreprehensi-
 bilis erat et pia. Nam omnem sub-
 stantiam suam trifariam dividerunt:
 unam partem templo et templi servi-
 toribus impendebant, aliam peregrinis
 et pauperibus erogabant, tertiam suae
 familiae usibus et sibi reservabant. Ita
 isti deo cari, hominibus pii per annos
 circiter viginti castum domi coniugium
 sine liberorum procreatione exerce-
 bant. Voverunt tamen, si forte deus
 donaret eis sobolem, eam se domini
 servitio mancipaturos: cuius rei gratia
 et templum domini singulis per annum
 festis frequentare solebant.

- Nu quam een hoghe feeste dach,
 40 Dat dat Joodschap van rechte plach
 Van over al inden lande
 Te bringhene sijn offerhande
 Ten temple in Jherusalem.
 Daer quam Joachim, ende met hem
 45 Sine ghebuere een deel te samen.
 Inden tempel datsi quamen
 Ten outhare, als dander deden.
 Een pape stont daer ter steden,
 Die heren Joachimme doe
 50 Herde smadelike sprac toe:
 Hi seide, hoe hi so coene ware
 Dathi quame te Gods outhare.
 Hi ware versmaet voor Gode,
 Na der wet ghebode;
 55 Want hem God in al sijn leven
 Noit kint en hadde ghegheven,
 Daer sijn volc bi ware ghedijt:
 Dies ware hi vermaledijt.
 Joachim was te barenteert,
 60 Ende is uten tempel ghekeert,
 Sere bescaemt ende confuus,
 Ende en dorste niet keren thuus
 Metten ghebueren, daer hi mede quam.
 Sinen wech dathi nam
 65 Ter weyden, daer sine herden laghen
 Met sinen beesten te dien daghen,
 Daer hi enen tijt bleef,
 Ende sijn vernoy also dreef.

Doe quam dynghel te hem daer
 70 Met groten lichte herde claer,

in festo encaeniorum
 Joachim cum contribulibus suis
 Hierusalem adscendit, et cum
 caeteris ad altare accedens obla-
 tionem suam offerre voluit.
 Quem videns sacerdos cum
 indignatione nimia repulit, et
 cur ad altare Dei accedere
 praesumeret, increpavit asserens
 non esse conveniens, maledicto
 legis obnoxium oblationem do-
 mino legis offerre, nec inter
 foecundos infoecundum, et qui
 populum Dei non auxit, adstare.
 Joachim igitur sic confusum se
 videns prae pudore domum
 redire noluit, ne similiter a
 contribulibus suis, qui hoc au-
 dierant, tantum opprobrium
 sustineret. Secedens igitur ad
 pastores suos, cum ibi aliquam-
 diu fuisset,

quadam die ei soli
 angelus cum magna claritate

c. II

Factum est autem ut encaeniorum
 festivitas appropinquaret, unde cum
 nonnullis contribulibus suis Hierosoly-
 mam et Ioachim ascendit. Ea vero
 tempestate Isachar ibi pontifex erat.
 Cumque inter ceteros concives suos
 etiam Ioachim cum oblatione sua
 videret, despexit eum et munera eius
 sprexit, interrogans cur inter fecundos
 infecundus ipse stare praesumeret;
 dicens munera nequaquam deo digna
 posse videri, quoniam ipsum prole
 indignum iudicasset, scriptura dicente
 maledictum omnem esse qui non
 genuisset masculum in Israel. Dicebat
 ergo prius eum ab hac maledictione
 sobolis generatione solvendum, et sic
 demum in conspectu domini cum
 oblationibus esse venturum. Cuius
 opprobrii obiectu pudore magno suffu-
 sus Ioachim ad pastores qui cum
 pecudibus erant in pascuis suis secessit;
 neque enim domum repedare voluit,
 ne forte a contribulibus suis, qui simul
 aderant et hoc a sacerdote audierant
 eodem opprobrii elogio notaretur.

c. III

Verum cum ibi aliquamdiu esset, qua-
 dam die cum esset solus, angelus

So dat versaghet was Joachim.
 Dynghel sprac dus te him:
 Joachim, en versaecht u twint,
 Ic bin dynghel van Gode ghesint,
 75 Om dat ic di zoude doen verstaen,
 Dat God dine bede heeft ontfæen,
 Ende dine scande ende dijn verzeren
 Al in vruechden di sal keren.
 God en doet zonder zake niet,
 80 Want dat is dicke ghesciet,
 Dat God niet en woude ghehinngen,
 Dat vrouwen kint ontfinghen
 Inder joghet, mar inder outheit,
 Alst hem nature heeft onteit,
 85 Omdat God niet en woude
 Datti vrucht comen zoude
 Van des vleeschs ghenoechliche,de,
 Mar bi sijnre moghenthede.
 Yet nuwes woude bringhen voort,
 90 Vander selsenre gheboort.
 Die eerste moeder, des sijt ghewes,
 Daer dat Joodsche volc of comen es,
 Dat was Abrahams wijf, ver Sare:
 Si was out neghentich jare,
 95 Doe si van Ysaac ghenas,
 Die een heilich patriarke was.
 Josephs moeder, ver Rachel,
 Was ondrachtich also wel,
 Die here zeder was becant
 100 Van al Egypten lant,
 Die drome conste bedieden,
 Daer wonder of gheschieden.
 Wie was ye sterker dan Sampsoen?
 Wie heiligher in al sijn doen

apparuit et de ejus visione
 turbatum, ne timeret, admo-
 nuit, dicens: ego sum angelus
 domini missus ad te, ut annun-
 tiem tibi preces tuas exauditas
 esse et elemosinas tuas in
 conspectu domini adscendisse;
 vidi enim pudorem tuum et
 audivi sterilitatis opprobrium
 non recte tibi objectum. Peccati
 quippe, non naturæ ultor est
 Deus et ideo, cum alicujus
 uterum claudit, ad hoc facit, ut
 mirabilius denuo aperiat, et non
 libidinis esse, quod nascitur, sed
 divini fore muneris cognoscatur.
 Prima gentis vestrae mater Sara
 nonne usque ad nonagesimum
 annum sterilitatis opprobrium
 pertulit et tamen Ysaac cui
 repromissa erat omnium gen-
 tium benedictio, generavit?
 Rachel etiam nonne diu sterilis
 fuit et tamen Josephum genuit,
 qui totius Aegypti dominium
 habuit? Quis fortior Samsone
 vel sanctior Samuele? Et tamen
 hi ambo matres steriles habuere.
 Rationi igitur et exemplis crede,
 dilatos diu conceptus et steriles
 partus mirabiliores esse solere.
 Proinde Anna uxor tua pariet
 tibi filiam et vocabis nomen ejus
 Mariam. Haec, ut vovistis, erit

domini ei cum immenso lumine astitit.
 Qui cum ad eius visionem turbaretur,
 angelus qui ei apparuerat timorem
 eius compescuit dicens: Noli timere,
 Ioachim, neque in visione mea turberis:
 ego enim sum angelus domini, missus
 ab ipso ad te, ut annuntiem tibi preces
 tuas esse exauditas et eleemosynas
 tuas ascendisse in conspectum eius.
 Videns quippe vidit pudorem tuum et
 audivit sterilitatis opprobrium non
 recte tibi obiectum. Peccati namque,
 non naturæ ultor est deus, et ideo
 cum alicuius uterum claudit, ad hoc
 facit ut mirabilius denuo aperiat, et
 non libidinis esse quod nascitur sed
 divini muneris cognoscatur. Prima
 enim gentis vestrae Sara mater nonne
 usque ad octogesimum annum infe-
 cunda fuit? et tamen in ultima
 senectutis aetate genuit Isaac, cui
 repromissa erat benedictio omnium
 gentium. Rachel quoque tantum do-
 mino grata tantumque a sancto Iacobo
 amata, diu sterilis fuit, et tamen
 Ioseph genuit, non solum dominum
 Aegypti sed plurimarum gentium fame
 periturarum liberatorem. Quis in duci-
 bus vel fortior Sampsones vel sanctior
 Samuele? et tamen hi ambo steriles
 matres habuere. Si ergo ratio verbis
 meis tibi non persuadet, crede dilatos
 diu conceptus et steriles partus mira-
 biliores esse solere. Proinde Anna uxor

- 105 Dan Samuel, die prophete goet?
 Hæerre beider moeder, des sijt vroet,
 Waren ondrachtich, ende daer bi
 Moghedi te bet gheloven mi,
 Mids exemplen die wi scouwen,
- 110 Dat van ondrachtighen vrouwen
 Grote gheboorten op staen.
 Daer bi segghic zonder waen:
 Anna saldi een dochter draghen,
 Die Gode wel sal behaghen:
- 115 Maria sal sijn haer name;
 Si sal inder moeder lichame
 Ghehelicht sijn ende heilich bliven,
 Ende salich zijn boven alle wiven.
 Men salse ter werelt niet keren,
- 120 Mar inden tempel ons heren
 Salsi metten maechden zijn,
 Ende altoos bliven maghet fijn.
 Van haer sal worden gheboren
 Die Gods zone uutvercoren,
- 125 Alder werelt salichede,
 Ende si sal bliven maghet mede.
 Ende hier bi gheloves te bat:
 Als ghi ter poorten coomt vander stat,
 Diemen die guldine poorte hoort nomen,
- 130 Sal Anna jeghen u comen,
 Die omme uwe langhe merre
 Droeve heeft gheweest ende erre
 Si sal verbliden menichfout,
 Also zaen als si u scout.
- 135 Dus voer dinghel van dier stat
 Tote Annen daer si zat
 Ende dreef groot misbaer
 Om haren man, waer hi waer.

ab infantia domino consecrata
 et adhuc ex utero matris suae
 spiritu sancto plena, nec forin-
 secus inter populares, sed in
 templo domini semper mora-
 bitur, ne quid sinistrum de ea
 aliquis suspicetur. Et sicut ipsa
 ex sterili matre nascetur, ita et
 mirabiliter ex ea altissimi filius
 generabitur, cujus nomen erit
 Jesus, et per eum omnibus
 gentibus erit salus. Et tibi hoc
 signum: cum perveneris Hiero-
 solimis ad auream portam,
 Annam uxorem tuam obviam
 habebis, quae de tua tardatione
 modo sollicita tunc in conspectu
 tuo gaudebit. His dictis angelus
 ab eo recessit,

tua pariet tibi filiam, et vocabis nomen
 eius Mariam: haec erit ut vovistis, ab
 infantia sua domino consecrata et
 spiritu sancto replebitur adhuc ex
 utero matris. Omne immundum neque
 manducabit neque bibit, neque inter
 populares forinsecus turbas sed in
 templo domini conversatio eius erit,
 ne quid de ea sinistrum vel suspicari
 saltem possit vel dici. Itaque aetate
 procedente sicut ipsa mirabiliter ex
 sterili nascetur, ita incomparabiliter
 virgo generabit altissimi filium, qui
 Iesus vocabitur: secundum nominis
 etymologiam salvator omnium genti-
 um erit. Et hoc tibi eorum quae
 annuntio signum erit, cum perveneris
 ad auream in Hierosolymis portam,
 habebis ibi obviam Annam uxorem
 tuam, quae de tuae regressionis
 tardatione modo sollicita, tunc in
 adspectu tuo gaudebit. His dictis
 angelus discessit ab eo.

c. IV

Anna autem, cum
 amare fleret et, quonam vir suus
 ivisset, ignoraret, idem angelus
 eidem apparuit et sibi eadem,

Deinde apparuit Annae uxori eius
 dicens: Ne timeas Anna, neque phan-
 tasma putes esse quod vides. Ego enim
 sum angelus ille qui preces et eleemo-

Dynghel seide Anna doe
 140 Alle die selve bootschap toe,
 Die hi aen Joachim dede.
 Ooc seide hi haer mede,
 Datsi op stonde haestelinghe
 Ende ter guldener poorten ghinghe:
 145 Si zoude Joachim ontmoeten daer.

Dit vonden si beide waer;
 Want si ondermoeten hem beide,
 Ghelijc dat hem dynghel zeide,
 Ende elc heeft andren vertroken
 150 Dattie ynghel heeft ghesproken,
 Als ghi voren hebt verstaen.

quae viro annuntiaverat, patefecit addens, ut pro signo Hierusalem ad auream portam pergeret et ibidem viro suo redeunti obviaret.

Igitur juxta angeli praeceptum ambo sibi invicem obviantes de mutua visione laetati et de prole promissa securi adorato domino domum redierunt divinum promissum hilariter ex-

synas vestras obtuli in conspectu dei, et nunc missus sum ad vos ut annuntiem vobis nascituram filiam quae Maria vocata super omnes mulieres erit benedicta. Haec a nativitate sua statim domini gratia plena, tribus ablactationis suae annis in domo paterna permanebit; postea servitio domini mancipata a templo usque ad intelligibiles annos non discedet, ibi denique ieiuniis et orationibus nocte ac die deo serviens ab omni immundo se abstinabit, virum nunquam cognoscat, sed sola sine exemplo, sine macula, sine corruptione, sine virili commixtione, virgo filium, ancilla dominum et gratia et nomine et opere salvatorem mundi generabit. Itaque surge ascende Hierusalem, et cum perveneris ad portam, quae aurea pro eo, quod deaurata est vocatur, ibi pro signo virum tuum, pro cuius incolumitatis statu sollicita es, obvium habebis. Cum haec igitur ita evenerint, scito quod quae annuntio sine dubio complenda erunt.

c. V

Igitur iuxta angeli praeceptum uterque de loco in quo erant promoventes ascenderunt Hierusalem, et cum ad locum pervenissent angelico vaticinio designatum, ibi sibi invicem obviaverunt. Tunc de mutua sua visione

- Thuus waert sijn si beide ghegaen,
 Ende dancten Gode daer of,
 Ende verbeidden sijn belof.
 155 Anna ontfinc dat beste kint
 Dat man aen vrouwe wan ye sint.
 Recht opten achtenden dach
 Die in December ghelach.
 Ende als sijt hadde ghedreghen
 160 Neghen maende, als vrouwen pleghen,
 Ghenas si daer of, onghewaent,
 Achte daghe in Speltmaent

spectantes. Anna igitur concepit
 et filiam peperit et nomen ejus
 Mariam vocavit.

laeti et promissae prolis certitudine
 securi debitas domino humilium exal-
 tatori gratias egerunt. Itaque adorato
 domino domum regressi divinum pro-
 missum certi et hilares expectabant.
 Concepit ergo Anna et peperit filiam,
 et iuxta mandatum angelicum parentes
 vocabant nomen eius Mariam.

Men lette op het getal negentig (vs. 94), waar *Ev.* tachtig heeft, op Anna's misbaar (vs. 137-8), dat in *Ev.* ontbreekt, maar vooral ook op de motieven van *Ev.*, die in *Lek.* en *Leg. Aur.* niet terugkeren (zoals in c. IV de letterlijke weergave van de boodschap van de engel en daarin het niets onreins eten of drinken).

Na de treffende overeenstemming tussen *Lek.* en *Leg. Aur.* tot en met het derde hoofdstuk schijnt het des te merkwaardiger, dat Boendale te beginnen met caput 4 meermalen en soms sterk van Jacobus de Voragine afwijkt, althans van de Graesse-tekst⁹). Tot vs. 24 gaan ze nog samen: ze missen beide het motief van de verkleeding van Maria's ouders.

Lek. II, c. 4, vs. 1-24

- Maria, die jonghe joghget,
 Wies in gracien ende in doghet,
 Dier si altemale vol was,
 Want God onste haer das.
 5 Doe si was van drie jaren
 Ende melcs mochte ontbaren,
 Woude moeder ende vader
 Gode doen algader
 Datsi ghelooft hadden voren,
 10 Als ghi voren moghet horen.
 Tkint brochten si met eren
 Gode te loven ende teren
 Toten temple, die hoghe was ghestaen,

Leg. Aur. c. CXXXI
 (ed. Graesse p. 588)

Completo igitur per triennium
 ablactationis tempore ad tem-
 plum domini virginem cum
 oblationibus adduxerunt. Erant
 autem circa templum juxta XV
 graduum psalmos XV adscen-
 sionis gradus, nam quia templum
 in monte erat constitutum,
 altare holocausti, quod forin-
 secus erat, adiri nisi per gradus
 non poterat. In horum itaque
 novissimo virgo constituta cunc-

Ev. c. VI

(ed. Tischendorf² p. 116-7)

Cumque trium annorum circulus vol-
 veretur et ablactationis tempus com-
 pletum esset, ad templum domini
 virginem cum oblationibus adduxe-
 runt. Erant autem circa templum
 iuxta quindecim graduum psalmos
 quindecim ascensionis gradus; nam
 quia templum erat in monte constitu-
 tum, altare holocausti quod forinse-
 cus erat adiri nisi gradibus non
 valebat. In horum itaque uno beatam
 virginem Mariam parvulam parentes

So datmen op moeste gaen
 15 Vijftien trappen dicke
 Hoghe ende onghemicke.
 Daer setten si tkint neder,
 Ende zoudent vernemen weder
 Ende opdraghen met hoeden.
 20 Ende als sijs minste moeden,
 Is tkint zonder hulpe zaen
 Allene die trappen ophegaen,
 Sonder yemens toe doen.
 Dies wonderde hem allen doe[n].

tos sine alicujus adjutorio ita
 conscendit, ac si jam aetatis
 perfectae esset.

constituerunt. Cumque ipsi vesti-
 menta quae in itinere habuerant
 exuerent et cultioribus ex more vesti-
 bus se et mundioribus induerent, virgo
 domini cunctos sigillatim gradus sine
 ducentis et levantis manu ita ascendit
 ut perfectae aetati in hac duntaxat
 causa nihil deesse putares.

Hierop volgen in *Lek.* echter twee passages, t.w. vs. 25–32 en vs. 39–70, die men in *Leg. Aur.* niet terugvindt. De eerste, vs. 25–32:

Ende om tghedincken van desen
 Vintmen noch liede die lesen
 Die vijftien salme te eren
 Maria die moeder ons heren,
 Die vijftien trappen op ghinc,
 Jeghen der naturen ghehinc;
 Want te teeder was hare macht
 Te doen alsulke cracht,

kan een persoonlijke digressie zijn naar aanleiding van „juxta XV graduum psalmos”, maar wat de tweede betreft, vs. 39–58¹⁰), *Leg. Aur.* blijft hier (nog) trouw aan *Ev.*:

Leg. Aur. c. CXXXI (ed. Graesse p. 588–9)

Perfecta igitur oblatione filiam cum aliis virginibus in templo dimittentes ad propria redierunt, virgo autem quotidie in omni sanctitate proficiens et ab angelis quotidie visitabatur et visione divina quotidie fruebatur.

Ev. c. VI–VII (ed. Tischendorf² p. 117)

Igitur sacrificio secundum consuetudinem legis celebrato et voto suo perfecto virginem inter septa templi cum aliis virginibus ibidem educandam dimiserunt, ipsi vero domum regressi sunt. (c.VII:) Virgo autem domini cum aetatis processu et virtutibus proficiebat et iuxta psalmistam pater et mater dereliquerant eam, dominus autem

assumpsit eam. Quotidie namque ab angelis frequentabatur, quotidie divina visione fruebatur...

terwijl *Lek.* reeds een redactie volgt, die motieven uit *Ps. Mattheus* heeft overgenomen¹¹⁾, t.w. vs. 39–50 en vs. 55–58 uit c. VI en vs. 51–54 uit c. VIII (met andere motivering):

Lek. II, c. 4, vs. 39–50

- ...maechden, die plaghen
 40 Te werkene in dien daghen
 Ornamenten ende chierhede,
 Daermen mede dede
 Gods dienst te dier stede,
 Alsoot doe was die zede.
 45 Dit werc leerde si zo wel,
 Dat sijt bet dede dan yement el;
 Dat den andren maechden daer
 Te werkene was al te zwaer
 Ende te subtijl ende te rike,
 50 Dat wrachte si lichtelike.

Lek. II, c. 4, vs. 51–54

Ende om datsi was van desen zinne,
 Hietense dander coninghinne:
 Si seiden waer, diet wel besiet,
 Al en wisten zijs zelve niet.

Lek. II, c. 4, vs. 55–58

Daghelijcs quam dynghel te hare
 Dien si scouwede openbare,
 Diese vriendelijke visiteerde
 Ende themelsche broot presenteerde.

Ps. Mattheus c. VI (ed. Tischendorf² p. 63)

Insistebat autem operi laneficii, et omnia quae mulieres antiquae non potuerunt facere, ista in tenere aetate posita explicabat.
 (N.B. *Boendale interpreteert dit motief „naar slants gelegenheit”, voorzover die interpretatie niet reeds in zijn onmiddellijke bron gegeven was.*)

Ps. Mattheus c. VIII (ed. Tischendorf² p. 70)

Et hoc dicentes quasi in fatigationis sermone coeperunt eam reginam virginum appellare.
 (N.B. *vs. 53–4 is een persoonlijke opmerking van Boendale.*)

Ps. Mattheus c. VI (ed. Tischendorf² p. 64)

Cotidie esca quam de manu angeli accipiebat ipsa tantum reficiebatur.

Na deze divergentie is het extra opvallend, dat *Boendale*, zodra *Leg. Aur.* en *Ev.* weer verschillen gaan vertonen (d.i. in c. 5, vs. 51 e.v.) de zijde van de eerste kiest. Met *Jacobus de Voragine* laat hij de profetie

van Jesaja achterwege. Men krijgt de indruk, dat beiden hier een redactie volgen, die dichter staat bij *Ps. Mattheus VIII, 2* (uit *Protevangeliium Jacobi VIII, 3*), waar het bloeien van de roede — uitvloeisel van Jesaja's profetie! — ontbreekt, wat dus thans óók voor *Leg. Aur.* een *Ev.*-redactie met *Ps. Mattheus*-motieven doet veronderstellen¹²). Maar dat is nu niet aan de orde; wij stellen hier geen onderzoek in naar de bronnen van Jacobus de Voragine, maar van Boendale. In het vijfde caput zien wij beiden dan samengaan tot vs. 81. De afwijkingen, die *Lek.* in de daaropvolgende 30 verzen weer vertoont — tot het ontbreken van Maria's zeven gezellinnen toe — bezitten geen determinatieve waarde. Na het oorspronkelijke slot (vs. 110–142) volgen drie hoofdstukken (c. 6–8), waarvoor in hun geheel geen onmiddellijke bron is aan te wijzen (en die n.m.m. ook niet heeft bestaan). Aan de door mij ontdekte bron van c. 9 e.v. zal ik een afzonderlijke studie wijden. De *Leg. Aur.* — waar wij thans uitsluitend onze aandacht bij bepalen — komt in de genoemde hoofdstukken neit meer aan bod¹³).

Overzien wij ons voorgaand onderzoek, dan schijnt er zich slechts één passage te verzetten tegen *Leg. Aur.* als bron van Boendale's geboorteverhaal van Maria. Caput 4, vs. 39–58 bevat *Ps. Mattheus*-motieven, die wij — althans in de Graesstekst — bij Jacobus de Voragine niet terugvinden. Boendale's werkwijze kennend acht ik het, zoals gezegd, uitgesloten, dat hij zelf die aanvullingen — of als men wil „correcties” — heeft aangebracht. Wanneer ik nu denk aan de algemene bekendheid van *Ps. Mattheus* in de late middeleeuwen en voorts constateer, dat De Voragine zelf reeds zijn *Ev.*-tekst met *Ps. Mattheus*-gegevens heeft geïnterpoleerd¹⁴) — want op het bezoek van de engelen (zie de aanh. boven, blz. 17) volgt in *Leg. Aur.* (Graesse p. 589) Maria's dagindeling, ontleend aan *Ps. Mattheus* c. VI (Tischendorf² p. 63), d.i. hetzelfde hoofdstuk en dezelfde omgeving, waaruit twee van Boendale's *Ps. Mattheus*-interpolaties stammen! — dan acht ik het niet te vermetel te veronderstellen, dat onze dichter een *Leg. Aur.*-tekst met die correcties vóór zich heeft gehad. Mogelijk bevindt die tekst zich nog in een van de talloze handschriften, die er van de Gulden Legende zijn bewaard¹⁵).

In breder verband ontmoeten we Jacobus de Voragine voor het eerst weer in de capita 55–58. Ik zou hier kunnen herhalen — en met nog meer klem — wat ik schreef in *De bron van Die Sevenste Bliscap*¹⁶): er is niets, dat zich verzet tegen *Leg. Aur.* als bron. Boendale heeft geen determinatieven, die bij Jacobus de Voragine ontbreken en anderzijds zijn al zijn essentiële gegevens in *Leg. Aur.* terug te vinden. Persoonlijke afwijkingen laten zich gemakkelijk uit zijn werkwijze verklaren. Men zou dit trouwens ook uit het ongerijmde kunnen bewijzen. Van de *Transitus*-redacties, die Boendale kan hebben gebruikt — uiteraard alleen latijnse, geen griekse of oosterse, — kunnen twee van de vier onmiddellijk geseponeerd worden¹⁷). Maar dat ook *Ps. Melito* [L2] in *Lek.* niet is gevolgd, zal uit de volgende parallelteksten onmiddellijk blijken.

Lek. II, c. 55

- Dopvaert van Marien scone,
 Hoe si op voer tharen zone,
 Settic hier, soe ic best can,
 Alsmen seeght dat Sente Jan
 5 Wilen screef in een boeckskijn,
 Daer dese dinghe uut ghenomen sijn.
 Hen es niet gheautorizeert,
 Maer et es wel gheüseert
 Onder dpaepschap ende ghehoert,
 10 Alsoe dat sijt predeken voert.
 Doe Cristus op was ghevaren,
 Ende dapostelen ghesceeden waren
 In meneghen lande hier ende daer,
 Omt gheloeve te makene claer,
 15 Bleeft Maria woenende doen
 Ane den berch van Syoen,
 In een huis, alsoe ic las,
 Dat Jans ewanglisten was,
 Diese in sire hoeden hilt al,
 20 Alsoe hem Cristus selve beval.
 An hare hadsi van seden,
 Datsi dicke alle die steden
 Visiteerde met groten niede
 Daer horen kinde iet gheschiede:
 25 Daer hi ontfinc sijn doepsel,
 Daer hi ghecruist was alsoe wel,
 Tsinen grave ende tandren steden,
 Ghinc si dicke met innecheden,
 Ende ghedachte met ernste groot
 30 Hoers liefs kints better doet.
 Want Epyphanus heeft bescreven,
 Dat Maria was in dit leven
 Viertien jare altegader

Leg. Aur. c. CXIX

(ed. Graesse p. 504–5)

Assumptio beatæ virginis Mariæ
 qualiter facta sit, ex quodam
 libello apocrypho, qui Johanni
 evangelistæ adscribitur, edocetur.
 Apostolis namque ob prædicationis gratiam diversas mundi subeuntibus regiones virgo beata in domo juxta montem Syon posita dicitur remansisse omniaque loca filii sui, scilicet locum baptismi, je junii, orationis, passionis, sepulturæ, resurrectionis et ascensionis, quoad vixit, devotione sedula visitavit et, secundum quod ait Epyphanus, XXIV annis ascensionem filii sui supervixit. Refert ergo, quod beata virgo, et quando Christum concepit, erat annorum XIV et in XV ipsum peperit et vixit cum eo annis XXXIII et post mortem Christi supervixit XXIV annis et secundum hoc, quando obiit, erat annorum LXXII. Probabiliter tamen videtur, quod alibi legitur, ut XII annis filio supervixerit et sic sexagenaria sit assumpta, cum apostoli totidem annis prædicaverint in Judæa et circa partes illas, sicut ecclesiastica tradit hystoria.

L2. Prol., c. I–II

(ed. Tischendorf, *Apoc. Apocr.* p. 124–5)
 Melito servus Christi, episcopus ecclesiæ Sardensis, venerabilibus in domino fratribus Laodiceæ constitutis in pace salutem. Sæpe scripsisse me memini de quodam Leucio qui nobiscum cum apostolis conversatus alieno sensu et animo temerario discedens a via iustitiæ plurima de apostolorum actibus in libris suis inseruit: et de virtutibus quidem eorum multa et varia dixit, de doctrina vero eorum plurima mentitus est, asserens eos aliter docuisse et stabilis quasi eorum verbis sua nefanda argumenta. Nec solum sibi sufficere arbitratus est, verum etiam transitum beatæ semper virginis Mariæ genetricis dei ita impio depravavit stylo, ut in ecclesia dei non solum legere sed etiam nefas sit audire. Non ergo vobis petentibus quæ ab apostolo Iohanne audivimus, hæc simpliciter scribentes vestræ fraternitati direximus, credentes non aliena dogmata ab hæreticis pullulantia, sed patrem in filio, filium in patre, deitatis et indivisæ substantiæ trina manente persona; neque duas hominis naturas conditas, bonam scilicet et malam, sed unam naturam bonam a deo bono conditam, quæ dolo serpentis est vitata per culpam, et Christi est reparata per gratiam.

Daer si sat dus droeflike,
 Quam dinghel van hemelrike
 Met groten lichte voor haer staen.
 Eersamelijc groete hise zaen:
 65 „Ic groete u”, sprac hi, „ghebenedide!
 Ontfaet nu te desen tide
 Benedixie des heren groot,
 Die Jacob salicheit ontboot.
 Uten paradise bringhic u
 70 Een rijs van eenre palmen nu,
 Datmen voor uwen fierter sal draghen.
 Uwe ziele sal binnen drien daghen
 Uten lichame emmer scheiden:
 U sone sal uwes ontbeiden,
 75 Also sijne liever moeder waert,
 Die hi te hebbene nu begaert”.
 Maria sprac: „So segt mi
 (Ic bids u), hoe u name si.
 Ic bidde datti broedre mijn,
 80 Die apostelen, alle vergadert zijn
 Voor mi in eenre scaren,
 Eer mine ziele uut vare:
 Dat icse moghe scouwen an,
 Ende van hem worde begraven dan.
 85 Ooc so bidde ic mede op trouwe,
 Dat mine ziele niet en scouwe
 Den quaden gheest, die wile dat
 Si sculet in dit vleeschelijc vat,
 Ende dattie viant macht en ghene
 90 In mi en hebbe, groot noch elene”.
 Dinghel sprac: „Vrouwe, waer bi
 Vraghedi om den name van mi?
 Hi is wonderlijc ende groot.
 Ic segghe u nu, vrouwe, albloot,

davit salutem Jacob. Ecce
 autem ramum palmae de para-
 diso ad te dominam attuli,
 quem ante feretrum portare
 jubeas, cum die tertia de cor-
 pore assumeris, nam tuus filius
 te matrem reverendam expec-
 tat. Cui Maria respondit: si
 inveni gratiam in oculis tuis,
 obsecro, ut nomen tuum mihi
 revelare digneris, sed hoc peto
 instantius, ut filii et fratres mei
 apostoli ad me pariter congre-
 gentur, ut eos, antequam moriar,
 corporalibus oculis videam et ab
 iis sepeliri valeam et ipsis
 praesentibus spiritum Deo red-
 dam. Hoc iterum peto et
 obsecro, ut anima mea de
 corpore exiens nullum spiritum
 teterrimum videat nullaue mi-
 hi Sathanae potestas occurrat.
 Cui angelus: cur scire desideras,
 domina, nomen meum, quod
 admirabile est et magnum?
 Ecce autem omnes ad te venient
 hodie et congregabuntur apos-
 toli, qui nobiles tibi exhibebunt
 exsequias funeris, et in eorum
 conspectu spiritum exhalabis.
 Nam qui olim prophetam de
 Judaea in Babylonem in crine
 attulit subito, ipse procul dubio
 ad te apostolos adducere poterit

assumpta fueris de corpore. Ecce enim
 expectat te filius tuus cum thronis et
 angelis et universis caeli virtutibus.
 Tunc Maria dixit ad angelum: Peto ut
 congregentur ad me omnes apostoli
 domini Iesu Christi. Cui angelus: Ecce,
 inquit, hodie per virtutem domini mei
 Iesu Christi omnes apostoli ad te
 venient. Et ait illi Maria: Rogo ut mit-
 tas super me benedictionem tuam, ut
 nulla potestas inferni occurrat mihi in
 illa hora qua anima mea fuerit egressa
 de corpore, et ne videam principem
 tenebrarum. Et ait angelus: Potestas
 quidem inferni non nocebit tibi;
 benedictionem autem aeternam dedit
 tibi dominus deus tuus, cuius ego
 servus sum et nuntius: non videndi
 autem principem tenebrarum effectum
 non a me tibi dandum existimes, sed
 ab illo quem in tuo utero baiulasti:
 ipsius enim est potestas omnium in
 secula seculorum. Haec dicens angelus
 cum magno splendore discessit. Palma
 autem illa fulgebat nimia luce. Tunc
 Maria exuens se induit melioribus
 vestimentis. Et accipiens palman,
 quam susceperat de manu angeli,
 egressa in montem oliveti coepit orare
 et dicere: Non ego fueram digna,
 domine, suscipere te, nisi tu misertus
 fuisses mei; sed tamen ego custodivi
 thesaurum quem commendasti mihi.
 Ideo peto a te, rex gloriae, ut non

- 95 Dat alle die apostelen noch heden
Versament warden te deser steden,
Die met groter waerdichheden
Doen sullen u uut leden;
Want die ghene die wilen brachte
100 Den prophete, mids Gods crachte,
Van Judea te Babylone,
Te Daneele onder die lyone,
Heeft die macht dat hi mach vuren
Die apostelen hier in eenre uren.
105 Hoe coomt dat ghi ontsiet
Den quaden gheest also goet als yet?
Ja, ghi, die met moghentheden
Sijn hoeft hebt ontwee ghetreden,
Ende sine macht ooc also wale
110 Hem hebt ghenomen altemale?
Nochtan sal uwen wille gheschien:
Ghi en sult den viant niet zien".
Dus schiet dinghel van daer,
Ende liet daer die palme claer,
115 Die gheleec al openbaere
Oft een groene roede ware;
Maer die loveren, alsiet verstoet,
Blicten alse die dachsterre doet.

in momento. Malignum autem spiritum videre cur metuis, cum caput ejus omnino contriveris et spoliaveris ipsum suae imperio potestatis? Fiat tamen voluntas tua, ut ipsos non videas. His dictis angelus cum multo lumine coelos adscendit, palma autem illa nimia claritate splendebat et erat quidem virgae viriditate consimilis, sed folia ipsius ut stella matutina fulgebant.

noceat mihi potestas gehennae. Si enim caeli et angeli ante te tremunt quotidie, quanto magis homo de terra conditus, cui nihil erit boni nisi quantum acceperit a tua pia largitate. Tu es, domine, deus semper benedictus in secula. Et haec dicens reversa est in hospitium suum.

Zoals men ziet wijkt *Lek.* (mèt *Leg. Aur.*) reeds in deze eerste twee hoofdstukken op belangrijke punten af van *L2*. Ik noem slechts Maria's vraag aan de engel naar zijn naam en haar gebed op de Olijfberg na zijn vertrek. Het zal niet nodig zijn *L2* en *Leg. Aur.* hier verder in details met elkaar te vergelijken ten bewijze, dat Boendale het verhaal van Ps. Melito niet heeft gekend¹⁸). Blijft nog de mogelijkheid van een gemeenschappelijke bron. Ik ken inderdaad twee handschriften, beide in de Ambrosiana te Milaan, die de Assumptio Mariae bevatten in de redactie van *Leg. Aur.*¹⁹), maar geen van de twee is ouder dan de oudste handschriften van de Gulden Legende, waardoor ze de prioriteit van De Voragine's werk eerder bevestigen dan in dubio stellen. Maar aangenomen dat men te eniger tijd nog eens die hypothetische gemeenschappelijke bron van *Lek.* en *Leg. Aur.* zou vinden — iets wat ik uiterst onwaarschijnlijk zo niet onmogelijk acht — dan nog zal het blijken, dat *Lek.* daarvan niet rechtstreeks afhankelijk is. Want zoals voor Maria's geboorte in de kòp van

- Na dat hoer kint voer tsinen vader.
 35 Oec seeght hi voert, alsic las,
 Datsi viertien jaer out was
 Doen si dat kint zonder blame
 Ontfinc in horen lichame,
 Ende int vijftiende jaer had sijt
 40 (Hier moeghdi weten horen tijt),
 Ende si was met hem daer nare
 Meer dan tweendedertich jare:
 Dus was si out min no mee
 Dan sestigh jare ende twee:
 45 Selc seeght meer, selc seeght min,
 Maer dus houdict in minen sin.

- Eens sat Maria alleene,
 Ende brac in harde groten weene
 Om tferlanc van haren kinde,
 50 Datsi also zere minde:
 So zere langhede haer na dien
 Dat sijt inder glorien zoude zien;
 Want doe si lest van hem schiet,
 Sach sijt staen in groot verdriet;
 55 Ende om dat haer niet en was
 Comen also sulc troost ende solas
 Van haren zone optien dach,
 Alst daghelijcs te doene plach,
 So droefde si vele te mere
 60 Om haer kint, der glorien here.

Die igitur quadam dum in filii desiderium cor virginis vehementer accenditur, aestuans animus commovetur et in exteriorum lacrimarum abundantiam excitatur, cumque ad tempus subtracti filii aequanimiter non ferret subtracta solatia, ecce angelus cum multo lumine eidem adstitit et reverenter utpote sui matrem domini salutavit. Ave, inquit, benedicta Maria suscipiens benedictionem illius, qui man-

c. I

Igitur cum dominus et salvator Iesus Christus pro totius seculi vita confixus clavis crucis penderet in ligno, vidit circa crucem matrem stantem et Iohannem evangelistam, quem prae ceteris apostolis peculiariter diligebat, eo quod ipse solus ex eis virgo esset in corpore. Tradidit igitur ei curam sanctae Mariae, dicens ad eum: Ecce mater tua, et ad ipsam inquiring: Ecce filius tuus. Ex illa hora sancta dei genitrix in Iohannis cura specialius permansit, quamdiu vitae istius incolatum transegit. Et dum apostoli mundum suis sortibus in praedicatione sumpsissent, ipsa in domo parentum illius iuxta montem oliveti consedit.

c. II

Secundo itaque anno postquam Christus devicta morte caelum conscenderat, die quadam desiderio Christi Maria aestuans lacrimari sola intra hospitii sui receptaculum coepit. Et ecce angelus magni luminis habitu resplendens ante eum adstitit et in salutationis verba prosiluit dicens: Ave benedicta a domino, suscipe illius salutem qui mandavit salutem Iacob per prophetas suos. Ecce, inquit, ramum palmae; de paradiso domini tibi attuli; quem portare facies ante feretrum tuum, cum in die tertia

het verhaal (de inleiding) een der krachtigste argumenten zat voor Boendale's schatplichtigheid aan Jacobus de Voragine, zo schuilt dat voor Maria's dood in de staart. Caput 58 wordt namelijk besloten met een legende, die – afgezien van het door Boendale achterwege gelaten slot – vrijwel gelijkkluidend in *Leg. Aur.* weerkeert:

Lek. II, c. 58, vs. 179–202

Men leest dat in ouden jaren,
 180 Doen die Normanne heiden waren,
 Datsi met groeter moghenthede
 Belaghen Chaerters die stede,
 Om dat sise wouden winnen.
 Die bisscop doen van daer binnen
 185 Nam onser vrouwe himde thant.
 Ane enen schacht dat hijt bant,
 Ende staect daer boven schiere
 Optie mure tere baniere.
 Die viande zaghen dan
 190 Die selsene baniere an,
 Ende maecten der mede hoer scoop.
 Soe langhe saghensi daer op,
 Dat si worden staer blint.
 Doen dat binnen wart bekint,
 195 Troeckensi ute ten vianden,
 Ende sloeghen tote hen te handen,
 Ende scouffierden hoer conroet,
 Ende sloeghenre vele doot.
 Dus wart ontset die poort
 200 Mids Marien, als ghi hoort,
 Die ghelooft is ewelike
 Bi haren zone in hemelrike!

Leg. Aur. c. CXIX (ed. Graesse p. 510)

Cum dux Normannorum urbem Carnotensium
 obsedisset, episcopus illius urbis tunicam beatae
 Mariae, quae ibidem servabatur, more vexilli
 hastae imposuit et subsequente populo securus ad
 hostes exivit statimque omnis hostilis exercitus
 amentia et caecitate percussus est stabatque totus
 corde tremulus et totus animo stupefactus. Quod
 illi de civitate videntes divino iudicio superaddunt
 et atrociter hostes caedunt, quod beatae Mariae
 plurimum displicuisse probatur ex eo, quod
 protinus tunica illa disparuit et visum continue
 hostis recepit.

Zoals men ziet, vertoont *Lek.* slechts twee betrekkelijk lichte varianten: „himde” (vs. 185) t.o. *Leg. Aur.* „rok” en „blint” (vs. 193) t.o. *Leg. Aur.* „krankzinnig en blind”. Ik kan niet alle bronnen noemen, waar deze legende in dezelfde of ongeveer dezelfde redactie wordt gevonden²⁰, maar wel, dat geen der bekende *Transitus*-redacties dit sluitstuk bezit. Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid mogen we besluiten, dat Boendale Maria's „Opvaart” naar de Gulden Legende berijmende dit mirakel op de koop toe heeft genomen.

Nemen we dus aan, dat onze dichter *Leg. Aur.* vóór zich heeft gehad, toen hij na de geschiedenis der pausen, en de liturgische symboliek het historische gedeelte van *Lek.* wilde besluiten met Maria's laatste vreugde, dan laat zich alles op eenvoudige wijze verklaren. Een kleine oneffenheid zit er alleen in Maria's leeftijd bij haar sterven. In c. 55, vs. 44 geeft Boendale het getal 62, overeenkomende met 14 (het aantal jaren, dat de H. Maagd haar Zoon zou hebben overleefd) in vs. 33. *Leg. Aur.* heeft hier resp. 72 en 24. Mogelijk stond er in het handschrift dat Boendale heeft gebruikt, op de eerste plaats abusievelijk 14 i.p.v. 24; indien de kopist van dit handschrift niet consequent van 72 jaar 62 jaar heeft gemaakt, kan onze dichter zelf die correctie hebben aangebracht. Waarschijnlijker lijkt het me echter, dat Boendale's voorbeeld de juiste getallen (dus resp. 24 en 72 jaar) noemde, maar dat de Antwerpenaar na enkele regels verder te hebben gelezen, dat er nog een tweede opvatting bestond — volgens welke de H. Maagd Christus 12 jaar zou hebben overleefd en 60 jaar oud zijn geworden — tussen beide als betamelijke leeftijd voor Maria 62 jaar heeft gekozen en haar derhalve nog 14 jaar na Christus' hemelvaart heeft laten leven. Hierop zouden de vss. 45–46 kunnen wijzen:

Selc seeght meer, selc seeght min,
Maer dus houdiet in minen sin.

Overigens is Boendale's bewerking van De Voragine's *Transitus* bijzonder illustratief voor de werkwijze van deze rijmvirtuoos. Ik laat nu de kleine ongerechtigheden rusten, zoals het absurde „mids Gods crachte" in c. 55, vs. 100, waar God Zelf het subject is ²¹⁾, wijs terloops op de knoeierij in c. 55, vs. 85–88, de wel zeer grote vrijheid, die de dichter zich veroorlooft in c. 57, vs. 51–56 ²²⁾ en de misplaatste toevoegingen c. 58, vs. 64–66 en 73–74 ²³⁾. Interessant is ook de humanisering van de voorstelling in c. 58, vs. 85–88 ²⁴⁾. Maar bepaald frappant is de min of meer systematische bekorting en matiging van het uitbundig-Canticale, om zo te zeggen lyrisch-lof-liturgische in c. 57. En bijna ontstellend het abusievelijk overslaan van een gehele episode tussen de verzen 120 en 121 van caput 58, zonder dat de dichter of een van zijn kopisten dit later heeft ontdekt. Na vs. 120 moet immers de hogepriester de baar kussen en zijn geloof belijden; dan eerst wordt hij weer gezond en kan Peeter hem de opdracht geven van vs. 121 e.v. Hoe is dit hiaat te verklaren? Ik geloof op zeer simpele wijze, een wijze die meteen een nieuw bewijs levert voor onze stelling, dat Boendale deze redactie en geen andere heeft gevolgd. Vergelijken we even beide teksten:

Lek. II, c. 58, vs. 117–130

Doen hi dit sprac aldos,
Wart hi vander baren los,
Maer dwee ende de droecheide
120 Bleven hem in darne beide.
Peeter, die dit sach an,

Leg. Aur. c. CXIX (ed. Graesse p. 508)

Qui respondit . . . statimque a feretro manus ejus
solutae sunt, sed tamen in brachiis adhuc ariditas
remansit et dolor vehemens non recesserat, *dixitque*
ei Petrus : osculare feretrum et dic, credo in Deum
Jesum Christum, quem ista in utero portavit et

Sprac aldus tote dien man:
 „Gaet, nemt die palme thant
 Die Jan draeght in sine hant,
 125 Ende legse den volke opt hoeft,
 Dat daer blint staet ende verdoeft.
 Die gheloevech wille wesen,
 Sie werden siende van desen;
 Ende die gheloeven en willen twint,
 130 Selen ewelec bliven blint”.

post partem virgo permansit. Quod cum fecisset,
 continuo pristinae est redditus sanitati *dixitque ei*
Petrus: accipe hanc palmam de manu fratris
 nostri Johannis et ponas eam super populum
 excaecatam, et quicumque credere voluerit, recipiet
 visum, qui autem credere noluerit, videre non
 poterit in aeternum.

Boendale heeft kennelijk per abuis naar het tweede „*dixitque ei Petrus*” gekeken i.p.v. naar het eerste en zo sloeg hij een gehele passage over. Misschien was hij niet al te best gedisponeerd, toen hij aan dit hoofdstuk werkte, want een 60-tal verzen verder maakt hij opnieuw stukken. Tussen vss. 174 en 175 heeft de *Leg. Aur.* namelijk de Thomas-episode. Boendale heeft die naar alle waarschijnlijkheid over het hoofd gezien, mogelijk verblind door een niet ter zake doende uitweiding van Jacobus de Voragine, die hij wilde elimineren. Op deze wijze heeft hij dan het kind met het badwater weggegooid.

Behalve voor de thema's van Maria's geboorte en dood is Boendale naar het schijnt nog voor één enkel onderwerp bij Jacobus de Voragine te rade gegaan. Als ik goed zie, gaat namelijk *Lek. IV*, c. 9 handelend over de 15 tekenen vóór de Oordeelsdag terug op *Leg. Aur.* c. 1 (ed. Graesse, p. 6 seq.). Ten aanzien van de legende der quindecim signa onderscheidt Nölle²⁵⁾ vier groepen, genoemd naar Augustinus, Beda, Petrus Comestor en Thomas van Aquino. Het meest verbreid in de late middeleeuwen was de redactie van Comestor. Met 38 andere plaatst Nölle de lezing van *Lek. IV*, c. 9 onder deze rubriek. Toch was hij niet ongevoelig voor de verschillen, die Boendale vertoont bij vergelijking met de *Historia Scolastica*. Maar hij achtte ze blijkbaar niet belangrijk genoeg om naar een andere, een directer bron te zoeken. En dat terwijl hij nog verscheiden andere volkstaalteksten kende met overeenkomstige afwijkingen (zo bijv. reeds Hugo von Langenstein's *Martina* van 1293). In zijn dissertatie over *Deutsche Sibyllen-Weissagung*²⁶⁾ kon L. Darnedde dan ook een belangrijke correctie op Nölle aanbrengen door aan te tonen, dat vs. 655 e.v. van het nederrijnse gedicht onder de titel *Sibillen Boich* uitgegeven door O. Schade²⁷⁾ niet rechtstreeks, maar via *Leg. Aur.* op Petrus Comestor teruggaat. Hetzelfde geldt, meen ik, van *Lek. IV*, c. 9. Wij laten eerst de teksten volgen. N.B. De bij Comestor ontbrekende passages in *Leg. Aur.* hebben wij geursiveerd. Het tussen teksthaken geplaatste teken van de 9de dag, dat bij Graesse ontbreekt, is toegevoegd naar drie van de oudste handschriften, t.w. Bayrische Staatsbibliothek, München Clm 13029, Bibliothèqne Nationale, Parijs, 1800 en 5680.

Lek. IV, c. 9

- Vijftien tekene, als wi lesen,
Sullen voor den doemsdach wesen,
Teen voren ende tander na,
Op vijftien daghe, als ic versta.
- 5 Opten eersten dach so sal
Haer die zee op heffen al
Twintich cubitus wale
Boven berch ende boven dale,
Ende stille staen also mede
- 10 Als een muer in haer stede.
Des andren daghes sal si met allen
Neder inden gront vallen
Ende so neder, des wilt ghetrouwen,
Datmen twater cume sal scouwen.
- 15 Opten derden dach, twaren,
Sullen hem die vissche baren
Op dat water vander zee,
Ofte si hadden herde wee,
Ende meerminnen ende beluwiten,
- 20 Ende sullen so briesschen ende criten,
Dat dat anxtelike gheschal
Toten hemele clincken sal.
Ten vierden daghe, alsict gome,
Sullen beide crude ende bome
- 25 Sweeten met dropelen groot,
Gheverwet also bloet root.
Des vijften daghes, hebbic vernomen,
Sullen beesten ende voglen comen
Op die velde ghemeenlike
- 30 Elc staen bi sinen ghelike,

Leg. Aur. c. I, vs. 1-84

(ed. Graesse p. 6 seq.)
Hieronymus autem in annalibus
Hebraeorum invenit XV signa
praecedentia iudicium. Sed u-
trum continuae futura sint an
interpolatim, non expressit.

Prima die eriget se mare XL
cubitus super altitudinem mon-
tium stans in loco quasi murus.

Secunda die tantum descendet
ut vix videri possit.

Tertia die marinae belluae appa-
rentes super mare dabunt rugi-
tus usque ad coelum *et earum*
mugitus solus Deus intelliget.

Quarta ardebit mare et aqua.

Quinta arbores et herbae dabunt
rorem sanguineum: *in hac etiam*
quinta die, ut alii asserunt, omnia
volatilia coeli congregabuntur in

P. Comestor Hist. Scol. c. 141

(ed. Migne SL 198)
Hieronymus autem in annalibus
Hebraeorum invenit signa XV dierum
ante diem iudicii, sed utrum continui
futuri sint dies illi, an interpolati non
expressit.

Prima die eriget se mare XL cubitus
super altitudinem montium stans in
loco suo quasi murus.

Secunda tantum descendet, ut vix
posset videri.

Tertia marinae beluae apparentes
super mare dabunt rugitus usque ad
caelum.

Quarta ardebit mare et aquae.

Quinta herbae et arbores dabunt
rorem sanguineum.

Ende sullen met groten scaren staen
Met droefheden zere bevaen,
Sonder drincken ende ooc eten.

- Des sesten daghes, wildijt weten,
35 So sullen ter neder vallen
Ghestichten ende huse met allen.
Ooc maect ons sulc des vroet,
Dat comen sal een vierighe vloet
Uten Westen metter vaert
40 Ende sal lopen ten Oosten waert.
Des zevenden daghes sullen ghemeen
Te gader lopen alle die steen
Ende so hortten ende steken
Datsi in stucken sullen breken,
45 Ende elc stuc daer toe mee
Sal tander steken al ontwee.

- Des achtenden daghes sal
Aerdbevinghe sijn al over al,
Also groot, hebbic verstaen,
50 Dat menschen noch beesten en sullen staen
Moghen, mar vallen ghereet,
Wedert hem si lief ofte leet.
Des neghenden daghes sal aertrike
Effen worden ende ghelike,
55 So dat berch ende dal
Slecht sullen sijn al over al.
Des tienden daghes, hebbic verstaen,
So sullen die menschen gaen
Uten holen, daer si waren
60 In ghecropen, ende hem baren,
So cranc van herten ende verdaert

campis, unumquodque genus in ordine suo, non gustantia, nec bibentia, sed vicinum adventum judicis formidantia.

Sexta ruent aedificia. In hac etiam VI die, ut dicitur, fulmina ignea surgent ab occasu solis contra faciem firmamenti usque ad ortum concurrentia.

Septima petrae ad invicem collidentur et in quatuor partes scindentur et unaquaeque pars, ut dicitur, collidet alteram nescietque homo sonum illum, sed tantum Deus.

Octava fiet generalis terrae motus, qui adeo erit magnus, ut dicitur, quod nullus homo, nulum animal stare poterit, sed ad solum omnia prosternentur.

[Nona aequabitur terra et omnes montes et colles in pulverem redigentur].

Decima exhibunt homines de cavernis et ibunt velut amentes nec mutuo sibi loqui poterunt.

Sexta ruent aedificia.

Septima petrae ad invicem collident.

Octava fiet generalis terrae motus.

Nona aequabit terra.

Decima exhibunt homines de cavernis et ibunt velut amentes, nec poterunt mutuo loqui.

Datsi niet spreken en sullen een waert.
 Des elfsten daghes sullen te zamen
 Verrisen der doder lichamen
 65 Ende sullen op hare grave staen;
 Want die grave sullen opgaen
 Van zonne[n] opganghe, dat verstaet,
 Tote dat die zonne ondergaet,
 So dattie dode, wijf ende man,
 70 Uut sullen moghen comen dan.
 Des twalefsten daghes met allen
 Sullen die sterren schinen vallen,
 Want si sullen uut hem spraeijen
 Eenrehande vierighe raeyen.

75 Des dertienden daghes, vintmen bescreven,
 Sullen sterven si die leven,
 Om datsi na Gods bevelen
 Metten doden verrisen zelen.
 Des viertienden daghes, zonder merren,
 80 Sullen hemele ende aerde berren.

Des vijftienden daghes, seit dat Latijn,
 Sullen nuwe hemele ende aerde sijn
 Ende alle menschen, zonder waen,
 Sullen vander doot opstaen . . .

Undecima surgent ossa mortuorum et stabunt super sepulchra *ab ortu solis usque ad occasum, ut inde mortui exire valeant.*

Duodecima cadent stellae: *omnia enim sidera errantia et stationantia spargent ex se igneas comas et iterum tunc valde generantur a substantia: in hac etiam die dicitur, quod omnia animalia venient ad campos mugientia nec gustantia nec bibentia.*

Tredecima morietur viventes, ut cum mortuis resurgant.

Quarta decima ardebit coelum et terra.

Quinta decima fiet coelum novum et terra nova et resurgent omnes.

Undecima surgent ossa mortuorum et stabunt super sepulcra.

Duodecima cadent stellae.

Tredecima morient viventes, ut cum mortuis resurgant.

Quartadecima ardebit caelum et terra.

Quintadecima fiet caelum novum et terra nova et resurgent omnes.

Uit de cursiveringin in de *Leg. Aur.* -tekst van de bijzonderheden, die bij Petrus Comestor ontbreken, blijkt zonneklaar, dat Boendale, die deze details op een enkele verklaarbare uitzondering na wèl noemt, De Voragine heeft gevolgd. Ik noem — behalve de uitbreidingen van de 5e en 6e dag, waarop ik nog terugkom — die van de 7e, 8e, 11e, en — gedeeltelijk — van de 12e dag. Deze overeenstemmingen bezitten te veel overtuigings-

kracht, dan dat de verschillen ons aan het twijfelen zouden kunnen brengen. Weliswaar maken de „twintich” cubitus (vs. 7) al dadelijk een vreemde indruk. *Leg. Aur.* heeft hier *quadraginta*. Ernstig is dit verschil toch ook weer niet. Er zijn meer volkstaalteksten gesignaleerd met een afwijkend aantal ellen ²⁸); anderzijds blijkt Boendale ook elders – o.a. bij de pausengeschiedenis in *Lek.* bk. II – met getallen te goochelen. Ik geloof, dat we in vs. 7 eenvoudig *veertich* i.p.v. *twintich* zullen moeten lezen. De fout behoeft trouwens niet eens perse aan onze dichter te worden geweten, ze kan evengoed begaan zijn door de kopist van zijn *Leg. Aur.*-hs.

Bij vs. 23 e.v. stuiten we op de ernstigste afwijking. In *Lek.* ontbreekt het 4e teken van Jac. de Voragine, terwijl diens 5e teken door Boendale in tweeën is gesplitst en over de 4e en 5e dag verdeeld. Hoe laat zich dit verklaren? Ik meen op tamelijk simpele wijze. Boendale zal een *Leg. Aur.*-tekst voor zich gehad hebben, die deze afwijking reeds vertoonde. Die te veronderstellen Y-tekst gaat terug op een X-tekst, waarvan het enige verschil met de oorspronkelijke redactie bestond in het ontbreken van het 4e teken. Bedenkt men, dat bijv. de Graesse-tekst het 9e teken – zonder enige correctie – mist (waardoor dus soortgelijke nonchalances in andere handschriften niet uitgesloten behoeven te worden), dat het 4e teken heel dicht bij het 5e stond en dat *quarta* en *quinta* op elkaar lijken, dan wordt de omissie van de kopist begrijpelijk. Ten overvloede kan uit het reeds genoemde *Sibillen Boich* tot het bestaan van zo'n X-tekst besloten worden. In dit gedicht ontbreekt namelijk eveneens het 4e teken van *Leg. Aur.*, maar de correctie verschilt van *Lek.* De Voragine's 5e teken is op de vierde dag geplaatst en voor de vijfde dag wordt een nieuw – niet van elders bekend – teken bedacht ²⁹). Dat Boendale's zegsman en niet hijzelf de verbetering heeft aangebracht, lijkt me zijn werkwijze kennend het meest waarschijnlijk. De correctie lag overigens voor de hand. Hoe kon men het hiaat eenvoudiger opvullen en het 15-tal volmaken dan door de twee tekenen van de vijfde dag over de 4e en de 5e te verdelen? Zo werd een laatste „geleerde” rest verwijderd en door de plaatsing van telkens één teken op één dag aan de volkslogica voldaan.

In de uitbreiding van het 6e teken – die uitsluitend in *Leg. Aur.* wordt aangetroffen – schuilt nog een merkwaardige variant. Boendale spreekt in vs. 38 van een „vierighe vloet”, waar de Graesse-tekst van *Leg. Aur.* „fulmina” heeft. Aanvankelijk dacht ik aan een verkeerde lezing van onze dichter; later ontdekte ik echter, dat hs. Bibl. Nat., Parijs 1800 de variant *flumina* vertoonde, een variant die wij dan ook voor Boendale's legger mogen aannemen. Verder vertoont *Lek.*, geloof ik, geen afwijkingen meer van enige betekenis. De bekorting van het 12e teken kan gemakkelijk op 's dichters persoonlijke rekening worden geschreven, zodat de conclusie voorlopig geen andere kan zijn, dan dat ook dit gedeelte van *Leg. Aur.* tot Boendale's onmiddellijke bronnen behoort ³⁰).

NOTEN

- ¹⁾ M. de Vries *Der Leken Spiegel* enz. I (Leiden 1844) blz. XXVIII e.v.
- ²⁾ Zie een eerste kritiek daarop in mijn *Boendale en Durandus* in een der eerstvolgende afl. v. Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk.
- ³⁾ Een bijzondere prestatie was dat overigens niet, want De Vries heeft niet meer gedaan dan conclusies — w.o. ook verkeerde — trekken uit Boendale's eigen opgaven; aan het opsporen van ongenoemde bronnen heeft de uitgever zich niet gewaagd.
- ⁴⁾ Vg. M. R. James *The apocryphal New Testament* (ed. 1955) p. 79.
- ⁵⁾ De werkelijke — uitermate interessante — bron zal ik binnenkort bekendmaken.
- ⁶⁾ Vg. vs. 39–60 met bk. I, c. 39, vs. 21 e.v.
- ⁷⁾ J. J. A. Zuidweg, *De Duizend en een Nacht der Heiligenlegenden* (Amsterdam 1948) blz. 27.
- ⁸⁾ Na zich reeds in vs. 163 los te hebben gemaakt van zijn voorbeeld. N.B. In *Lek.* rondt Boendale bij voorkeur de onoorspronkelijke hoofdstukken af met een persoonlijk woord, in bk. I o.a. de capita 9, 12, 14, 41, in bk. II c. 15, 16, 19, 35, 38–43, 52–4, 56.
- ⁹⁾ Zie voor enkele daarvan soms belangrijk afwijkende hss. beneden noot 15.
- ¹⁰⁾ Vs. 59–70 vormt weer een „persoonlijk” slot.
- ¹¹⁾ Tenzij Boendale die zelf aan *Ps. Mattheus* heeft ontleend, wat minder waarschijnlijk is.
- ¹²⁾ Anders moet men aannemen, dat Boendale en Jacobus de Voragine de profetie van Jesaja eenvoudig hebben weggelaten, de laatste definitief, de eerste voorlopig, om haar een dertigtal regels verder (vs. 89–92) nog in te lassen.
- ¹³⁾ Dubia of blote reminiscenties willen we hier liever niet bespreken. Door het gehele tweede boek heen stuitte ik op losse motieven, die mij ook en soms uitsluitend uit *Leg. Aur.* bekend zijn. Het zou mij te ver voeren, indien ik ze alle de revue liet passeren. Ze moeten trouwens vanzelf aan de orde komen bij een nieuwe uitgave van *Lek.* Ter illustratie van het gezegde moge ik slechts enkele voorbeelden geven. Het exempel van de geestelijke, die niet in Christus' opstanding geloofde (c. 6, vs. 201–216) kan teruggaan op *Leg. Aur.* c. LIV (ed. Graesse p. 237), maar ook op Petrus Comestor *Historia Scolastica* c. 184 (eventueel via Maerlants *Rymbybel* vs. 26737 e.v.) of Rupertus *De Divinis Officiis* VIII, c. 4. — Het vinden van Stefanus' stoffelijke resten in *Lek.* II, c. 48, vs. 221–4 ontbreekt bij Martinus van Troppau (die Boendale in dit gedeelte volgt), althans in de hss., die L. Weiland aan zijn uitgave in *Mon. Germ. Hist. Scrr.* XXII (Hannover 1872) p. 377 seq. ten grondslag heeft gelegd; Boendale kan geput hebben uit *Leg. Aur.* c. CXII *De inventione sancti Stephani protomartiris*, die het gebeuren op 417 dateert (dus tijdens Zosimus, onder wie Boendale de vinding laat plaatsvinden) maar ook uit *Sp. Hist.* III, 4, cap. 17 (waar de vinding ook geschiedt tijdens Zosimus, die daar in 419 paus wordt). — Het exempel van de twee clerke (*Lek.* II, c. 60, vs. 80 e.v.) is mij zelfs uit geen andere bron bekend dan *Leg. Aur.* c. LXXXVI, maar het slot wijkt af, vg. vs. 94–7 met *Leg. Aur.* (ed. Graesse p. 363): „bene concordes sumus in coelis, de nobis non disputetis in terris”. — Wat de meer samenhangende thema's betreft, zoals o.a. Pilatus' gevangenneming en zelfmoord en de verwoesting van Jeruzalem (*Lek.* II, c. 37, vs. 69 e.v.), ze kunnen Boendale

evengoed, zo niet eer bekend zijn geweest uit andere bronnen (i.c. Maerlant's vervolg op de *Rymbybel*) dan uit *Leg. Aur.*; ik laat ze daarom hier verder buiten beschouwing.

¹⁴⁾ Tenzij zijn bron die al bezat! Dat die *Ev.*-tekst invloed van *Ps. Mattheus* heeft ondergaan, staat wel vast — geheel zuivere teksten zijn trouwens überhaupt schaars — we hebben daarvan boven reeds een voorbeeld gegeven.

¹⁵⁾ Ik ken er slechts drie (weliswaar) van de oudste, t.w. Clm 13029 van 1282 (Bayrische Staatsbibliothek, München, door R. Benz ten grondslag gelegd aan zijn hoogd. vertaling van 1917, 1921, 1925 en laatstelijk weer 1955), cod. lat. 5680 en 16564 van vóór of ca. 1300 (Bibl. Nat., Parijs), die hiër — voor andere plaatsen, zie ben., blz. 25 — met de Graesse-tekst overeenstemmen.

¹⁶⁾ in Versl. en Med. v. d. Kon. Vl. Acad. 1957, blz. 000.

¹⁷⁾ t.w. L1 en L4 (zie de afwijkende motieven in mijn boven (noot 16) aangehaald artikel.

¹⁸⁾ Die vergelijking is uiteraard wèl van het grootste belang voor een onderzoek naar de werkwijze van Jacobus de Voragine, waarom ik er elders op hoop terug te komen.

¹⁹⁾ t.w. L58, in facsimile uitg. d. Ceriani voor Gibson Craig *Canonical Histories and Apocryphal Legends* (1873), — door C. Tischendorf *Evangelia Apocrypha*² p. LXXX (vg. dez. *Apocalypses Apocryphae* p. XLIII seq.) helaas niet herkend, waardoor verscheiden latere onderzoekers zijn misleid (zo o.a. G. Duriez *Les Apocryphes dans le drame religieux en Allemagne* (1914) — en H19 sup. (5), fol. 110^v e.v.

²⁰⁾ Van de negen redacties genoemd door A. Poncelet S. J. *Index Miraculorum Beatae Mariae Virginis* in *Analecta Bollandiana* 21 (1902) p. 241 seq., t. w. No. 76, 77, 81, 268, 302, 695, 1238, 1586, 1710 zijn er slechts vier uitgegeven. Van de vijf overige heb ik alleen toegang kunnen verkrijgen tot die van Vincentius Bellovacensis *Speculum Historiale* XXV, c. 46, pars ult. (die in Maerlant's *Spiegel Historiae* ontbreekt). Nauwkeurig met *Leg. Aur.* overeen komt de redactie van Aegidius Zamorensis uitg. d. Fidel Fita in *Boletin de la real acad. de la historia* 13 (Madrid 1888) no. 64 (p. 202).

²¹⁾ *Leg. Aur.* heeft hier *crine*, wat B. door het hoofd spookte in c. 56, vs. 42, waar men leest „mitten hare”, terwijl het latijn heeft „in nubibus”.

²²⁾ Vg. c. 57, vs. 51-6:

Mettien voer onse heer van daer,
Ende sijn gheselschap volchde hem naer
Metter scoonster melodie,
So dat des ghelike nie
Menschelije oghe en sach,
Noch herte peinsen en mach

met de overeenkomstige plaats in *Leg. Aur.* c. CXIX (ed. Graesse p. 507): „Statimque eam circumdederunt flores rosarum rosei, scilicet coetus martirum, et lilia convallium, agmina scilicet angelorum, confessorum et virginum”.

²³⁾ c. 58, vs. 64-6:

Hier binnen quam thant
Dat paepschap gheloopen dare,
Om te wetene wat daer ware

en vs. 73-4:

Comt, ende laetse ons nemen schire
Ende verbernen in enen viere.

²⁴⁾ Vg. c. 58, vs. 85-8:

Maer die wolke, die daer hinc
 Ende die apostlen omvinc,
 Maecte dat volc soe blint,
 Dat sise en sghen twint

met de oudere — barbaars oosterse — voorstelling, door Jac. de Voragine overgenomen, volgens welke de engelen in de wolk het volk met blindheid slaan. Daarentegen heeft Boendale het humane slot van de legende zelf — wel uit onachtzaamheid, zie beneden — weggelaten.

²⁵⁾ G. Nölle *Die Legende von den Fünfzehn Zeichen vor dem Jüngsten Gerichte* in Paul u. Braune's Beiträge z. Gesch. d. Deutschen Sprache und Literatur VI (1879) S. 413 ff.

²⁶⁾ Greifswald 1933, S. 74-5.

²⁷⁾ *Geistliche Gedichte des XIV. u. XV. Jh. vom Niederrhein* (Hannover 1854) S. 319.

²⁸⁾ nam. 15 en 60, zie Nölle t.a.p.S.435 en 442.

²⁹⁾ Nölle t.a.p.S.136.

³⁰⁾ Ter aanvulling van de lijst van losse motieven (zie boven noot 13) zij hier nog gewezen op twee passages in caput 10 van boek IV; de eerste gaat mogelijk (het motief is tamelijk algemeen), de tweede hoogstwaarschijnlijk terug op *Leg. Aur.* c. I:

Lek. IV, c. 10, vs. 43-49

Cristus sal daer op een wolke
 Hem vertonen sinen volke
 45 Ende die tekene van zinen wonden
 Hem vertonen daer tien stonden;
 Cruce, crone, nagle mede,
 Ende dat spere ooc daer ter stede
 Salmen ooc daer scouwen an.

Leg. Aur. c. I (ed. Graesse p. 9)
 Tertium est insignia passionis,
 scilicet crux, clavi et cicatrices in
 corpore. Haec enim erunt primo
 in ostensionem suae gloriosae victo-
 toriae et ideo in excellentia gloriae
 apparebunt.

Lek. IV, c. 10, vs. 69-80

Nu moghedi vraghen hoet al
 70 Ghestaen sal in dat dal;
 Want elc mach merken dat
 Vele te cleine is die stat
 So vele menschen daer tontfane.
 Meestre doen ons te verstande,
 75 Dattie menschen na Gods bevelen
 In die lucht ooc wesen zelen,
 Boven, beziden ende onder:
 Dies en derf niemant wonder
 Hebben, des sijt ghewes,
 80 Want God alles machtich es.

Leg. Aur. c. I (ed. Graesse p. 8)
 Nec intelligendum est, quod omnes
 intra illam valliculam concludan-
 tur, quia hoc esset puerile, ut dicit
 Hieronymus, sed quod erunt ibi et
 in locis circumjacentibus. In parva
 autem terra innumerabilia millia
 hominum esse possunt, maxime
 quando constringuntur. Etsi neces-
 se fuerit, electi erunt in aëre
 corporum agilitate.